

İRFANÎ DERYA-UMMANDIR, GEÇMEK OLMAZ ADASIN...

Doç. Dr. Naile ASKER*

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Folklor Enstitüsünde doktora başvurduğum zaman tez konumu da belirlemiştim. Doğduğu coğrafyanın insanın kaderinde çok büyük rolü olduğu bilinciyle daha önce hiç araştırılmamış, bölgesel kör bir aşığın hayat ve sanatını araştırmaya kararı vermiştim. Bununla hem doğduğum topraklara vefa borcumun az bir kısmını ödemiş olacak, hem de hiç bilinmeyen bir aşığımızı Ahıska-Çıldır-Ağbaba geleneği içerisinde hak ettiği yere getirecektim. İlk başta sadece bir görev, bir çalışma konusu olarak başladığım tezime kısa zamanda manevî olarak da bağlandım. Araştırıp öğrendikçe Doğu Anadolu veya Güneybatı Kafkasya gibi eşsiz güzellikte bir memleketin tarifsiz kültür güzellikleriyle, sert tabiatına benzer olgun, bilge kişileri; tarihi, geçmişi ve maalesef bizim için hiç bir zaman gelmeyecek geleceğiyle bir tutku, benzersiz bir sevgi, tesellî ve şeref kaynağı olduğunu fark ettim.

Bu geniş bölge, İstanbul'da çıkan Yeni Gün gazetesinde yayımlanmış *Güneybatı Kafkasya*

Türkleri başlıklı makalede şöyle tasvir edilmekteydi: XVI-XIX yüzyıllarda Osmanlı Devleti idaresinde olan Güneybatı Kafkasya mekân olarak aşağı yukarı Kars, Ardahan, Çıldır, Ağbaba, Batum, Ahıska, Ahılkelek'in batı kısmı, Şüregel, Eçmiadzin (Üçmüezzin) ve onun güneybatı kısmı, Revan'ın güneyi, Nahçıvan, Kağızman ve Oltu sancak ve kazalarından ibaret coğrafi bir bölgedir.

XIX yüzyılın başlarından Türkiye'nin sınırları içinde veya dışında kalan bu bölgedeki âşıkların hayatının ve sanatının öğrenilmemesi, eserlerinin derlenip toplanılmaması ve gözden-gönülden uzakta kalması, zamanla onların kaybolmasına, neredeyse adlarının dahi hafızalardan silinmesine sebep olmuştur. Sovyetler ve Çarlık zamanında bu âşık geleneğinin mirascısı olarak aynı yönetimin

sınırları içerisinde kalan Azerbaycan da bu misyonu gerektiği gibi üstlenememiştir. Bölgeye soğuk yaklaşımın başlıca sebebi, buranın Azerbaycan'dan neredeyse 1000 kilometre uzakta olmasıdır. Bundan başka bölgenin büyük kısmı 40 yıl Türkiye'nin değil, Çar Rusyası'nın terkinde olmuş, sınırlar yeniden belirlendiği zaman bölge iki ülkenin arasında bölünmüştür. Ağbaba kesimi önce Sovyetlerin, 1991'den sonra Ermenistan'ın topraklarına katılmıştır. Ahıska kesimi

Gürcistan'a katılmış ve Meshet-Cavahetya adını almıştır.

SSCB ile Türkiye'nin farklı siyasi, ideolojik ve askerî bloklara mensup olması, sosyal-kültürel ilişkilerdeki gerginlik, bölgenin dikkatlerden uzak kalması ve büyük sanatkarların öğrenilmemesi ile sonuçlanmıştır.

Ta ki, bu demir perdede ilk delik açılana kadar durum böyle devam etti. Ve 1972'de Âşık İslam Erdener'in akrabalarını görmek için meleketine gelmesine Sovyet yönetiminin izin vermesine kadar sürdü. Bu olay, Âşık İslam Erdener'in Gürcistan'ın Marnaul ilçesine gelmesi, o zaman için büyük hadiseye dönüşmüştü. Bu misafirin, gelenek içe-

risinden bir âşık olması da neredeyse 50 yıllık bir ayrılıktan sonra bilgi ve birikimlerin analiz edilmesine, özellikle âşıklık geleneğindeki son durum ve gelenek içerisindeki âşıklar hakkındaki bilgilerin öğrenilmesine ve karşılaştırılmasına sebep olmuştu. Anlaşılmıştı ki, hakkında çok az bilgi olan veya hiç olmayan âşıklar ya unutulmuş veyahut da tamamen farklı olumsuz yönden hatırlanmaktadır. Mesalâ, Hasta Hasan o yıllarda sanat hırsızlığıyla suçlanmaktaydı. Hasta Hasan'ın hayatı ve sanatı hakkında ilk defa rahmetli İslâm Erdener'den doğru bilgi almış Ali Şamil bunun izini sürerek aşığın aklanmasına ve şiirleriyle, sanatıyla ve hakkında yayılmış rivayet ve hikâyeleriyle gereken

* Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü - garacantali@live.com

değerinin alımasna yıllarını vermiştir.

Ali Şamil`de bu heves daha öğrencilik yıllarında üniversitedeyken başlamış, bütün bilinçli ömür boyu sürmüş, halen de devam etmektedir. Sovyet yönetiminin ve özellikle Ermeni yöneticilerin Kafkaslarda Türkün varlığını küçültmek, aza indirmek çabaları bir genç aydın olarak onun gözünden kaçmamış, özellikle Sovyet Azerbaycan`ının siyasî sınırlarının dışındaki millî, medenî varlığımız, kültürel ve dinî kimliğimiz içerisinde olan âşıklarımız, şairlerimiz hakkında bilgi toplamaya başlamıştır.

Kendisi ilk tecrübeleri hakkında anlatırken karşılaştığı sıkıntılardan şöyle bahseder: " Ahıska âşıklarının şiirlerini toplarken ve ömür yollarını öğrenirken ilk geldiğim kanaat şu oldu: Sovyet-Türkiye ilişkilerinin soğukluğuna, bölgede yaşayan Müslümanların 15 Kasım 1944'te 'vatan haini' ilân edilerek Orta Asya ülkelerine sürgün edildiğine göre Ahıska hakkında az yazılmış, folkloru toplanmamıştı.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türkiye'ye gidiş geliş arttı. Türkiye'deki araştırmacıların eserleriyle tanışınca gördüm ki, Ahıska bölgesi hakkında araştırmalar orada da gönül açan olmamış. Dünyaya meydan okuyan Sovyet İmparatorluğu'nun sınırları yakınında yaşayan Türklerin tarihinin öğrenilmesinde, bölgeden diyalekt, folklor, etnografya materyallerinin toplanıp neşrettirilmesinde, araştırılmasında bir çekingenlik meydana gelmiştir. "

Âşık İslam Erdener`le konuşmalarından sonra (1972) Ali Şamil Azerbaycan`da folklor ve âşık geleneğine dair edebiyatı uzun uzun araştırmış, ama İrfanî, Kul Garani, Hasta Hasan ve diğer Çıldır-Ahıska âşıkları hakkında ciddî bir kaynağa rastlamamıştır. Bundan sonra o, meşhur âşıklarla görüşmüş, sözlü olarak bir bilginin olup olmadığını araştırmaya başlamıştır. Uzun araştırmalardan sonra Âşık Hüseyin Saraçlı onu Ağbabalı Âşık İskender Gülmammedov`a yönlendirmiştir.

Âşık İskender Ağbabalı, ünlü âşık Kör Nesib`in çırağı olmuştur. Âşık Nesib de araya sınırlar girmeden önce tahminen 1890`larda Çıldırli Âşık Şenlik`in çırağı olmuştur. Üstadından ders almış Âşık İskender Ağbaba`da Ellerkent (Elleroyuğu) köyünde Ali Şamil`le görüştüğü yıllarda Ahıska, Çıldır, Kars âşık geleneğinin Sovyetler tarafında yaşayan tek bilicisiydi. Ali Şamil bu görüşme zamanı Has-

ta Hasan`la İrfanî`nin değişmesini ve sözlü gelenekte yaşayan bölge âşıklarının şiirlerini derlemiş, yazıya almıştır.

Ali Şamil daha sonraki görüşlerde Âşık İskender`in tavsiyesiyle Hasta Hasan`ın Kazakistan`daki akrabalarıyla irtibat kurmaya başlamıştır. Kazakistan`ın Talgar şehrinde yaşayan Âşık Murtaza da 1985`de mektupla Hasta Hasan`la İrfanî`nin değişmesini ve başka şiirleri, âşık rivayetlerini yazıp Ali Şamil`e göndermiştir. O, bu derlemeler zamanı Âşık İslam Erdener`in, Âşık İskender`in ve Âşık Murtaza`nın söylediği metinler arasında çok az farklılıklar olduğunu gözlemledi. Bundan başka yine Kazakistan`ın Çimkend şehrinde yaşayan Âşık İlyas Dadayev`den de toplanmış metinler önceki metinlerle hemen hemen aynıydı. Bunu üzerine Ali Şamil araştırmalarını Hasta Hasan ve İrfanî üzerinde yoğunlaştırmaya başladı.

Bir kaç aşığımızı çıkarsak İrfanî hakkında bilgimiz bir saz havası, bir makam dışına çıkmamaktaydı. Hâlbuki İrfanî makamını yaradan, onu kendinden sonra miras olarak bırakan İrfanî diye bir ozanımız, el şairimiz vardır. Lakin makamı ile diller ezberi olan İrfanî`nin şiirleri hakkındaki kaynaklar çok az olmuş, hemen hemen hiç toplanmamıştır. Bu gün Azerbaycan âşık geleneğinde sık sık çalınan "İrfanî" saz havası, âşıklarımızın ruh haline uygun olarak nerdeyse iki ha-

vaya Köhne (eski) İrfanî ve Yeni

İrfanî`ye dönüşmüştür. Köhne İrfanî ağır, Yeni İrfanî oldukça ritmik ve oynaktır.

Gerçek adı Süleyman olan İrfanî XVIII yüzyılın ikinci yarısında Ahıska-Ardahan bölgesinde doğmuştur. Genç Süleyman, medrese tahsili görse de sonralar âşıklığa merak sarmış, şiirlerini de saz havalarına uygun olarak heceyle yazmış, irfan ehli olduğundan şiirlerinde İrfanî mahlasını kullanmıştır. Bugün İrfanî`den elimizde İrfanî ve Türkmen kızı hikâyesi, birkaç şiir ve İrfanî saz havası kalmıştır. Âşık edebiyatı araştırmacılarından Prof. Dr. V. Hacılar, Prof. Dr. M. Gasımlı, aynı zamanda Ali Şamil vb. İrfanî makamını ve aşığın mahlasının tasavvuf dünyası ile bağlı olduğunu yazılarında belirtmişlerdir.

Beraberce bu mektebin şekillenmesinde, kendine özgü makam ve repertuarın gelişmesinde İrfanî'nin çağdaşlarından Hasta Hasan, Gevheri, Usta Polad, Deli Tomu, Kul Garani vb. gibi sanatkarların da rolü olmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından kendi çiçeklenme dönemini yaşayan Ahıska âşık geleneğinin büyüklüğünü ve gücünü Hasta Hasan'ın şu şiirinden daha güzel anlamak mümkün değildir:

Âb-ı çeşmim göllerinde sona da bir, kaz da bir,
Süsen-sümbül, mor benevşe, bülbül öter yazda bir;
Vakîf dertten haberdardır, *Gevheri*'nin kıymeti yok,
Kul Garani, *Kara Zülal*, *Âşık Ömer* sözde bir.

Gurbani hakk âşığıydı, daima hamnan söker,
Destine alıp kalemi, hattına bir hatt çeker,
Çöllü İsmail bir tâc idi, kannan kasavet töker,
Kerem ki yandı ateşe, od da birdi, köz de bir.

Molla Helis delaletten içti aşkın badasın,
Guftadi'ye pay verdiler ondan da ziyadasın,
İrfanî derya-ümmandı, geçmek olmaz adasın,
Âşık Seyfi, *Usta Polad*, *Deli Tomu* sazda bir.

İştîm aşkın badasını, hem okuyam, hem yayam,
Böyle gedmez bu rüzigar, elbet geler bir ayam,
Sene min iki yüz on sekiz, yok tarihini sayam,
Çok âşıklar geldi-gitti, *Hasta Hasan* yüzde bir.

Âşık İslam'a göre İrfanî'nin adı Süleyman olmuş, babasını erken kaybettiğinden paşa amcasının yanında büyümüştür. Amcası küçük Süleyman'ın dinî eğitim almasını istemiştir. Lakin rüyasında bir erenden bade alıp içen delikanlı İrfanî, eğitimini yarıda bırakarak sevgilisi Türkmen Beyinin kızı Senem'i aramak için yollara düşer. Çok zorluklar ve sıkıntılar yaşasa da yolundan ve butasından dönmez, sonunda aradığı kızı bulur. Lakin kızın babası bu evliliğe razı olmaz ve kızını ona vermez. Delikanlı Süleyman, kızı kaçırarak Ardahan'la Ahıska arasında olan **Ulgar Dağı**'ndaki harabe kilisede gizler. Türkmen Beyi devlete şikâyet eder ve onları buldurur. İrfanî'yi hapsederek Çıldır Gölü'ndeki Ağcakale'ye gönderirler, kızı da babasına verirler. Erenlerin yardımıyla Süleyman adadan kaçıp yeniden sevdiği kızı alıp kaçır...

Başına gelen maceralar ve İrfanî mahlâsıyla söylediği şiirler, halk arasında dilden dile dolaşarak destanlaşmış, hakkında her yerde sevgi ve saygıyla bahsedilmiştir. Ahıska'daki Çıldır Paşası onu yanına çağırılmış, butalı hakk âşığı olduğunu denemek istemiştir. Paşa, İrfanî'nin irticalen şiir söylemesini

ve çaldığı saz havalarını çok beğenmiş ve onu Arpaçay kazasındaki Demircilik köyünün camisine imam olarak tayin etmiştir. Âşık İslam Erdener'in anlattığı hikâyede İrfanî'ye buta verilmesi, onun butasının peşinden gitmesi ve bu yolda karşılaştığı zorlukları *Aslı ve Kerem* Destanının bazı epizotlarına çok benzemektedir. Bu âşık rivayetinin en önemli tarafı ise İrfanî'nin şiirlerinin bir kısmını muhafaza etmesidir.

Bundan başka Âşık İslam Erdener'in hikâyesinde Hasta Hasan'la İrfanî'nin atışması da dikkat çekicidir. Hasta Hasan yeğenini hapisten kurtarmak için Hosbiya Beylerine minnete gider. Hosbiya'da Ramazan bayramı günü meclis kurmuş beyler, Hasta Hasan'ın hakk âşığı olduğunu denemek için İrfanî ile atışmasını isterler. Hasta Hasan beylerin sözünden çıkamaz. Âşığı üstad sanatkar olarak diğerlerinden ayıran en önemli özelliklerden biri de onun atışma ve muammalarıdır. Mecliste İrfanî'nin verdiği muammayı Hasta Hasan açar:

İrfanî:

Aradım, yoxladım gönül şehrinin,
Gördüm bu gönlümde yine dört kaldı.
O dördün birini kaldırdım attım,
Baxdım gerisine yine dört kaldı.

Hasta Hasan:

Ol Yaradan bu dünyayı xalgetti,
Nişangâhı dört gıvladı, dörttü dört.
Yoxdan var eyledi cemi insanı,
Âbı, ataş, xaki, badda dörttü dört.

İrfanî:

Oxudum, oxudum metlebe çattım,
Bir bezirgan taptım yarısın sattım.
İndi de o dördün ikisin attım,
Yine baxdım gerisinde dört kaldı.

Hasta Hasan:

Yoxdan var eyledi cümle âlemi,
Endi ferîşteler, çekdi galemi,
Mehemmed'e geldi Hakkın salamu,
İncil, Tevret, Zebur, Kur'an dörttü dört.

İrfanî:

İrfanî der bu sözleri alana,
Eyvallahım var tecnisi bilene,
Üçün attım, birini aldım galeme,
Dörtten dört tulladım yine dört kaldı.

Hasta Hasan:

Dövr edilir dünya döner ha döner,
Bir gün olur çıra bendinden söner,
Hasta Hasan, sinen Azrayıl konar,
Dört kimse aparır, yine dörttü dört.

Atışma âşıkların sanatını, yeteneğini, dünya görüşünü, bilgisini ortaya koyan en önemli araçlardan biridir. Klasik âşık geleneğinin şartlarına uyan bu muamma türü atışmada da âşıkların dünya, tasavvuf âleminde vakıf oldukları görülmektedir. Bu atışma her iki âşığın ustalığına bir örnektir.

Ali Şamil'in Ahıska âşık geleneğine iki büyük âşığı iki kitapta sunmuş, gergin ve aralıksız emeği sayesinde bu âşıkların eserleri, hayatı, sanatı ve haklarında yaşayan sözlü ürünleri bir araya toplanmıştır. Daha önce Ahıskalı *Hasta Hasan* kitabı hakkında bir yazı yayınladığımız için bugün Çıldırılı Âşık İrfanî kitabı hakkında konuşacağız. Çıldırılı Âşık İrfanî (Şeirleri, *Haggındaki Dastan-revayetler*) kitabı yazarın bu âşık geleneğine yeni bir armağanıdır. Kitapta İrfanî'nin muhiti, dönemi, hayatı hakkında geniş araştırma ile başlayan yazar, Azerbaycan'da ve Türkiye'de İrfanî hakkında yazılan bütün makaleleri karşılaştırmış, bütün kaynakları tek tek analiz etmiştir. Bugüne kadar basılmış bütün şiirlerini gözden geçirmiş, derlediği varyantlardaki çeşitliliği mısra ve söz farkına kadar göstermiştir. Kitapta İrfanî hakkında âşıkların anlattıkları destan-rivayetlerin metinlerini varyantları verilmiştir. Bugün Türkiye'de kullanılan alfabe olmayan harfler, Azerbaycan'da hem harf, hem ses olarak kullanılmaktadır. Doğu Anadolu'da bu sesler olduğu için İrfanî'nin şiirleri Azerbaycan Türkçesinin imlâ kılavuzuna göre hazırlanmıştır.

Kitap akademik yayın olduğu için İrfanî'nin ele alınan her bir şiiri tam verilmiştir. Şiirin farklı varyantları ve versiyonlarıyla ilgili bilgiler, şiirin altına not olarak düşülmüştür. Yayına hazırlanan metinlerin alındığı kaynağı göstermek için M. Halit Bayrı'nın *Türk Dili* dergisinin 1 Şubat 1955'de yayımlanan 41. sayısındaki "Âşık İrfanî" makalesinden alınmış şiirler (M. Halit Bayrı), V. Mahir Kocaturk'ün 1963'de yayınladığı *Saz Şairleri Antolojisi* kitabından alınmış şiirler (Vasfi Mahir Kocaturk), Ensar Aslan'ın *Köz* dergisinin 1980 Ağustos ayında yayınlanmış 5. sayısındaki **Âşık İrfanî** makalesinden alınmış şiirlerin altından (Ensar Aslan), Rasim Deniz'in 1983 Haziranda yayınlanan 66. sayıdaki *İrfanîler* makalesinden alınmış şiirlerin altından (Deniz Rasim, 1), aynı yazarın 1983 Eylülde yayınlanan 69. sayıdaki *Çıldırılı İrfanî Hoca* makalesinden alınmış şiirlerin altından (Deniz Rasim, 2), Yunus

Zeyrek'in 2005'de, **Bizim Ahıska** dergisinin 6. sayısındaki *Ahıska Âşıkları: İrfanî* makalesinden alınmış şiirlerin altından (Yunus Zeyrek), Asif Hacılı'nın 1992'de yayımladığı *Geribem bu vetende* kitabından alınmış şiirlerin (Asif Hacılı), Asif Hacılı ve Aydın Poladoğlu'nun toplayıp tertip ederek 1998'de yayınladığı *Ahıska Türk Folkloru* kitabından alınmış şiirlerin altından (Asif Hacılı ve Aydın Poladoğlu), Ateş Ehmedli ve Gedim Gubadlı'nın 2008'de neşrettirdikleri *Ahıska Türk Folkloru* kitabından alınmış şiirlerin altından (Ateş Ehmedli ve Gedim Gubadlı), Doğan Kaya'nın 2004'de yayımladığı *Yaşnameler* kitabından alınmış şiirlerin altından (Doğan Kaya), Ali Şamil'in 2012'de yayınladığı *Ahıskalı Hasta Hasan* kitabından alınmış şiirlerin altından (Ali Şamil) yazmıştır. Şiir, kimin makalesinden alınmışsa yer-yurd, insan adları ile bağlı olan izahları hemin araştırmacıdan alınmış ve gerektiği zaman izahlara baş vurulmuştur.

Yorulmaz araştırmacı **Ali Şamil** Hocama bu kadar ayrıntılı bir kitap yazdığı için, bizleri bilgilendirip aydınlattığı için sonsuz teşekkürlerimi ve tebriklerimi sunar, bize emanet edilmiş kutsal âşıklık sanatı yolundaki araştırmalarında kendisine bol şanslar dilerim.

Yorulmadan **Bizim Ahıska** dergisiyle bu çoğafyanın ve bu geleneğin nöbetinde durduğu için fedakâr araştırmacı Yunus Zeyrek Bey'e de teşekkürlerimi sunmayı kendime borç bilirim.

Kaynaklar:

1. Asker N. Aşık Nesib'in Yaradıcılık Yolu, Bakı, Elm ve tehsil, 2016, 164 s.
2. Asker N. Heste Hasan Haggında Giymetli Tedgigat, Ozan Dünyası dergisi, 2014, №3(18), s. 54-60.
3. Asker N. Ağbaba-Çıldır-Ahıska Âşık Muhiti ve Üstad Sanatkâr Hasta Hasan, Kazırgı Kazak Tıl Bılıminın İnnovaçiyalık Eleyeti attı halıkaralık ğilmi-teoriyalık konferenciya materialdan, 26-27 kazan 2017 jıl, Almatı, 2017, s. 174-181.
4. Aslan E. Âşık İrfanî, *Köz* dergisi, 1980, №5, Ağustos.
5. Cenub-i Garbî Kafkasya Türkleri, Yeni Gün gazetesi, 1919, 3.12, №257; 1919, 9.12, №263.
6. Şamil Ali, Çıldırılı Aşık İrfanî (Şeirleri, Haggındaki Dastan-revayetler), Bakı, Elm ve tehsil, 2016, 152 s.
7. Kamaloğlu M. Urfani Móczüzesi, Ozan Dünyası dergisi, 2011, №4(7), s.104-107.
8. Şamil Ali, Aşık İrfanî'nin Ömür Yolu ve Şeirleri, Ortak Türk Keçmişinden Ortak Türk Geleceğine, IV. Uluslararası Folklor Konfransının materialları, AMEA Folllkor İnstıtutu, 2006, 1-3 noyabr, Bakı, 2006, s. 85-91.
9. Şamil Ali, Hasta Hasan ve Müasirleri, Sovet Gürcüstanı gazetesi, 1986, 1 Temmuz.
10. Zeyrek Yunus, Ahıska Âşıkları-VI: İrfanî, Bizim Ahıska dergisi, 2005, №2.